

NAGY MIKLÓS MIHÁLY:*

Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei**Abstract**

In a geopolitical aspect the Austro–Hungary was a complex geostrategical and military geographical formation which had a long political and geographical developing process. In this process coherent and spread geographical factors appeared which entered into balance for centuries and the effects of those factors reserved the Habsburg Empire and Austro–Hungary. This empire had become a Danubian empire which had some geostrategical factors: for example geographical glacises, balanced territorial features, almost closed military geographical borders, centralization effects of geographical basins and central position. The author presents those factors, a geographical developing process of the Austro–Hungary and summarizes the geostrategical position of the Monarchy in the First World War. This essay presents that the joint application of these different factors can help to understand the process of the Austro-Hungarian Empire's existence and its disintegration.

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia a közép-európai térfejlődés szerves történelmi folyamatként jött létre, és kialakulásában, területi változásaiban, fennállásában, külpolitikai törekvéseiben, valamint széthullásában geográfiai tényezők kényszerítő hatásai érvényesültek. E dunai birodalom esetében egyszerre voltak jelen azok az összetartó és szétfeszítő földrajzi hatások, amelyek – más jellegű tényezők mellett – az első világháború végére pontot tevő társadalmi, politikai és katonai összeomlásig egyensúlyban voltak. Az egyensúlyi helyzet leginkább abban fejeződött ki, hogy az olykor hol erősebben, hol gyengébben hangot kapott nemzeti elszakadási törekvések ellenére a Habsburg Birodalom, majd a lényegében abból kialakuló Osztrák–Magyar Monarchia – minden területi változása ellenére – évszázadokon át fennmaradt, és úgy a világ, mint kontinensünk politikai színpadán nagyhatalmi szerepet játszott, vagy egyes időszakokban azt játszani igyekezett. Tanulmányunkban e nagyhatalmi helyzet, valamint annak gyengülése mögött meghúzódó geográfiai tényezők egyetlen csoportját foglaljuk össze, nevezetesen azokat az általunk legfontosabbnak vélt katonaföldrajzi és geostratégiai jelenségeket, amelyek szerepet játszottak a Monarchia geográfiai sorsának alakulásában.

A közép-európai birodalom

Jóllehet az elmúlt időszakban hazánkban is megélénkültek az egykori Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos kutatások,¹ sőt Hajdú Zoltán tollából figyelemre méltó és alapkérdéseket tisztázó tanulmány is jelent meg, mégsem mondhatjuk, hogy részletes, minden területre kiterjedő ismeretünk lennének e közép-európai államalakulatról.² Különösen fel-tűnő, hogy a kutatások eddig mennyire mellőzték a katonaföldrajzi, valamint geostratégiai szemléletet, amely nélkül – véleményünk szerint – nem értelmezhető a Monarchia sem nagyhatalmi, sem első világháborús szerepjátéka. Miután az előző korok hadtörténelmi

* A hadtudományok kandidátusa – nyugdíjas.

fejlődési folyamataiból eredően a 19. század második felének nagyhatalmai – a külpolitikai küzdőtérén – elsősorban katonai hatalomként jelentek meg, s ennek megfelelő nagyságú fegyveres erőket tartottak fenn már a béke idején is, eleve felvetődik az óriási katonai potenciálok alkalmazásának kérdése, sajátos geográfiai szempontból. Ez utóbbi esetében az Osztrák–Magyar Monarchia különös kényszerpályán mozgott, mert természeti és társadalom-, valamint politikai földrajzi adottságainak kül- és katonapolitikai kihasználását a birodalom közép-európai térben elfoglalt helyzete, valamint főleg etnikai sokszínűsége korlátozta.

Az Osztrák–Magyar Monarchia – ha nem is döntő, de meghatározó – katonai súlya a kor világpolitikájában legfőképpen területi nagyságából és demográfiai állapotából eredt. Az ország tekintélyes földrajzi mérete – $676\,443\text{ km}^2$ – és a benne élő lakosság lélekszáma – 1913-ban $52\,523\,254$ fő – már önmagában is jelentős külpolitikai súlyra utal.³ E hatalmas birodalomról már megalakulásakor el szokták mondani, hogy a korabeli Európa harmadik legnagyobb állama volt; területi kiterjedésben csak Oroszország, valamint az akkoriban szintén perszonáluniót alkotó Svédország és Norvégia előzte meg.⁴ Majd a két utóbbi állam különválása után a kontinens második legnagyobb területű országa lett, lakosságát tekintve az első világháború kitörésekor Európa harmadik helyén állt.⁵ Részben a Monarchia belső viszonyaiból, részben történelmi fejlődéséből adódott, hogy nemcsak nemzetiségi összetételében, hanem államjogi szempontból is bonyolult politikai és történelmi földrajzi képletet alkotott.⁶ Állt úgy úgynevezett örökös tartományokból (*Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Karintia, Krajna, Salzburg, Stájerország, Tirol, Vorarlberg*), a cseh királyi korona országaiból (*Csehország, Morvaország, Szilézia*), a keleti területekből (*Bukovina, valamint Galícia és Lodomeria*), továbbá *Dalmáciából* és a három tartományt összefogó *Tengeremellékből* [Partvidék] (*Görz-Gradiska, Isztria, Trieszt és Cattaro Terület*), ezen túl a magyar korona országaiból (*Magyar Királyság, Horvát–Szlavon Királyság, Fiume városa és vidéke*), végül pedig az 1878-ban okkupált és 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovinából. A Monarchia területi nagyságához és lakossága lélekszámához megfelelő méretű fegyveres erőket tartott fenn; 1914-ben a 444 000 fős béke létszámával a nagyhatalmak között – Oroszország, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia után – az ötödik helyet foglalta el.⁷ S a fegyveres erők nagyságát jellemző adat, hogy az első világháború kitörését követő mozgósítás után a harcoló csapatok létszáma elérte az 1 400 000 főt (más adatok szerint az 1,5 millió főt), míg a teljes mozgósított létszám 2,5 millió főt tett ki.⁸ (Az első világháború folyamán az Osztrák–Magyar Monarchia mintegy 9 millió főt mozgósított.)⁹ E tekintélyes adatok mellett figyelemre méltó az is, hogy e birodalom jelentős haditengerészetet tartott fenn, amely a világ vezető tengeri hatalmainak – Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Olaszország, Németország, valamint Japán és az Amerikai Egyesült Államok – sorába emelte: a Monarchia a rangsor végén helyezkedett el.¹⁰ Jóllehet az Osztrák–Magyar Monarchiának nem voltak tengerentúli birtokai és gyarmatai, s tengerparti területei egy beltenger melléktengere – az Adriai-tenger – mentén helyezkedtek el, mégis haditengerészeti hatalom volt. A dualista rendszer fennállása alatt a közös haditengerészet hajói és flottakötelékei a világ minden tengerén képviselték külpolitikai, kereskedelmi érdekeinket, mindemellett jelentős oceanográfiai, földrajzi és etnográfiai expedíciókat is végrehajtottak. Az úgynevezett távoli utak – a Földközi-tenger medencéjén túli vállalkozások – körében mintegy nyolcvan fontos küldetést ismerünk.¹¹

A fenti adatok alapján a kor jelentős hatalmának számító Osztrák–Magyar Monarchia, valamint történelmi előzménye több évszázados fennállását és súlyát a nemzetközi politikában – geográfiai szempontból – elsősorban annak köszönhetjük, hogy a benne helyet kapott történelmi régiók és államok az évszázadok múlásával részben szervesültek egymással, részben pedig fokozatosan felerősödtek az őket egyben tartó földrajzi tényezők. Utób-

biak milyenségéről, a bennük érvényesülő erőkről különböző nézetek kristályosodtak ki, s ennek alapján két nézet vált hangsúlyossá. Az egyik a Dunát mint összekötő geográfiai faktort tekinti a legjelentősebb földrajzi tényezőnek, s abból a tényből indul ki, hogy a folyók – a legősibb természeti közlekedési útként – kapcsolhatnak össze akár eltérő jellegű tájakat is.¹² E felfogás szerint ennek jó példája lenne a Duna, hiszen a térképre pillantva egyből látható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia részeit legfőképpen e folyó kapcsolja össze. A vízfolyások kapcsolatteremtő szerepe már Ratzel alapművében megfogalmazódik, s az abban rögzített tételekre a későbbi, a Duna kérdésével foglalkozó szakirodalom is rendszeresen épített. Az a ratzeli felismerés, hogy a folyók inkább összekötnek, mint elválasztanak – „...A folyók azon sajátásával, hogy az országok belseje felé, és az országokon át könnyen járható utakat képeznek, összefügg a népeket összevezető, a népeket egyesítő hatásuk, mely eléggé nyilvánul mindenütt, a hol völgyük, mint közlekedő-út, nagy jelentőségűvé válik. Bármiként vélekedünk is a folyókról, mint határvonalakról, nem választják el a népeket egymástól, hanem e közlekedő áramlatok inkább a népek közt fönnálló korlátok lerontására szolgálnak...”¹³ – magában még nem indokolja a közép-európai birodalom hosszú fennállását. A századforduló és a múlt század első felének geográfusai között létezett ezzel kapcsolatban más nézet is. Az együvé tartozás földrajzi magyarázatai közül a legkézenfekvőbb – mondhatnánk triviális – az volt, amelyet rajzos megjelenítéssel több korabeli műben is megtalálunk. Hazánkban egyebek mellett *Cholnoky Jenő* tette közzé *A Föld és életében* annak igazolására, hogy a Monarchia Magyarország köré szerveződő birodalom volt. Ugyanezet az ábrát a nyugati szakirodalomban – egyebek mellett – *Karl Haushofer* határokról írott összefoglaló művében láthatjuk.¹⁴ Az ábrán a szerzők az Osztrák–Magyar Monarchia kontúrjait jelenítették meg oly módon, hogy Magyarországot kivágták belőle; így egy teljesen torz államalakulatot kaptak. Az így kapott, Kárpát-medence nélküli államot lehetetlennek tartották; erre utalt Cholnokynak az ábrához fűzött, a kép alatt található magyarázó megjegyzése is: „...Az Osztrák-Birodalom körvonalainak térképe. Geográfiai képtelenség, Magyarország nélkül fenn nem tartható...”¹⁵

E kissé egysíkú értelmezés mellett létezett egy, az Osztrák–Magyar Monarchia területeinek összetartozását mélyebb földrajzi érveléssel magyarázó indoklás is, amelyet *Prinz Gyula* személyéhez köthetünk. Az ő megfogalmazása szerint ennek lényegi eleme: „...Magyarország államföldrajzi területességén találta meg a volt Habsburg-birodalom is a maga alapzatát. Ennek az osztráknémet–magyar egységnek rendkívüli erőt adott az a földrajzi energia, ami Magyarországnak Csehországgal való kiegészülése révén állott elő. Mert nem az osztrák Alpok, hanem Csehország volt a dualizmusban az egyik fél. A többi (Galícia, Bosznia-Dalmácia, Trentino) csak olyan függelékek voltak, melyek a Habsburg-birodalom energiáját fogyasztották...”¹⁶ Prinz e fenti megállapítását abból a földrajzi tényből vette, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzi képét Közép-Európa két jellegzetes medencéje határozta meg: a Cseh- és a Kárpát-medence. Nézete szerint a zárt Cseh-medence keleti oldala a Morva-medence felé eléggé nyitott, és így jó kapcsolatot nyújt Bécs irányába. Ugyanakkor a Kárpát-medencéhez széles, jól járható kapun át – a Kis-Kárpátok és a Lajta-hegység között – csatlakozik a Bécsi-medence. (Az átjáró magas helyi értékű partján ül Pozsony.) Így a Kárpát-medence, a Cseh-medence kijárói, valamint a Morvaországon át vezető utak egyetlen térségben – a Bécsi medencében – futnak össze. Ez lesz az a tényező, amely Prinz Gyula szerint a történelem bizonyos fázisában birodalomalkotó erő lett.¹⁷ Tegyük hozzá, hogy ez az erő emelte Bécset a térség hatalmi központjává is. Ám az osztrák főváros fejlődése nemcsak kedvező földrajzi helyzetének köszönhető, hanem esetében sajátos kölcsönkapcsolat figyelhető meg. A magas földrajzi helyi értékű pont birodalmi centrummá és századfordulós kontinensünk meghatározó igazgatási központtá emelkedésében szerepet játszott az is: már évszázadok óta a Habsburgok keleti

birodalmának központja volt. A modern településföldrajz a Bécshez hasonló városok fejlődésének alapját „...a társadalom nagyobb területre kiterjedő szervezeteihez vagy jelenségeihez (államok, népek, kultúrák területeihez) való viszonyulás...” kategóriájában határozza meg.¹⁸ Ez Bécs esetében azt jelenti, hogy a kedvező fekvésű város – mint politikai, gazdasági és közigazgatási centrum – fokozatosan felértékelődött, és minél inkább nőtt szerepe, annál nagyobb lett földrajzi helyzeti energiája, ami súlyának további gyarapodását eredményezte.

Amint láttuk, a politikai földrajz több érvet is ismert az Osztrák–Magyar Monarchia geográfiai egysége mellett, ám eddig kevés figyelmet szentelt annak; néhány katonaföldrajzi tényező is a dunai birodalom fennállását erősítette.¹⁹ E téren az első és legfontosabb faktor, ami már első pillantásra leolvasható bármely térképről, a főleg zárt katonaföldrajzi határok sora.²⁰ Ez legfőképpen abban fejeződik ki, hogy a Monarchia külső határainak zöme jól védhető hegyvidékeken húzódott: Alpok, Cseh-erdő, Érc-hegység, Szudéták, Kárpátok, Dinári-hegyvidék. Kevésbé védhető szárazföldi része a galíciai tartomány volt, míg délen és nyugaton egy-egy viszonylag szűk kapu nyílt a hegységeken: egyfelől ahol a Duna kilép a Bajor-medencébe (e magas földrajzi helyi értékű ponton fekszik Passau), másfelől pedig, ahol a folyó délen elhagyja a Kárpát-medencét (e kijáró északi partján ül Belgrád, az egykori magyar végvár, Nándorfehérvár). A határok jó védhetőségén túl a birodalom katonaföldrajzi egysége mellett szólt, hogy határainak jelentős része úgynevezett tartós államhatár volt; a történelem jelentős időszakain át fennállt.²¹ Tovább erősítette a Monarchia katonaföldrajzi helyzetét, hogy a két meghatározó főváros, valamint – mint láttuk szintén meghatározó – Csehország központja centrális helyzetet foglalt el, egy-egy jól védhető medence közepén ült. Ám e kedvező adottságok mellett az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai és geostratégiai viszonyaiban jelentkezett néhány olyan tényező is, amelyek korlátozták a (katona-) földrajzi potenciál érvényesülését, sőt egyenesen kedvezőtlenül hatottak.

Kedvezőtlen geostratégiai viszonyok

Amint láttuk, területi kiterjedését, lakosságának lélekszámát, fegyveres erőinek nagyságát tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia Európa jelentős birodalma volt, ám nagyhatalmi helyzete az első világháború kezdetére mégsem volt egyértelmű. Ennek okát a szakirodalom két tényezőben adja meg.²² Egyfelől abban, hogy a Monarchia gazdasági fejlettsége s megoldatlan belső társadalmi problémái akadályozták földrajzi potenciáljának teljes körű kihasználását. Másfelől pedig a nemzetiségi sokszínűségben²³ véli felfedezni, s abból a tényből indul ki: olyan korban, amikor a nagyhatalmi státusz alapvető feltétele az egységes nemzetállam, s ebből eredően a külpolitika egységes nemzeti támogatottsága, akkor a fennállása folyamán nemzetiségi, vallási, kulturális kérdésekben megosztott Monarchia nem léphetett fel kellő súllyal a nemzetközi küzdőtéren. A 19. század második felének hosszú békés évtizedeiben e problémák – láthatóan – áthidalhatóak voltak, de az első világháború végére valóságos katasztrófához vezettek. Ennek alapvető oka az, amit – mások mellett – *Paul Kennedy* történeti szintézisében a birodalom terveivel kapcsolatban egyértelműen megfogalmaz: „...A dolog lényege egyszerűen az volt, hogy Ausztria-Magyarország másodrangú forrásokra támaszkodva próbálta eljátszani a nagyhatalom szerepét...”²⁴

Ám volt még egy tényező, amely az Osztrák–Magyar Monarchiát a vezető nagyhatalmak rangsorának végére helyezte: a kor gyarmatosítási versenyétől való tudatos elzárkózás. Ma már történettudományi közhely, hogy a dunai birodalom nem folytatott gyarmatpolitikát.²⁵ Ez pedig különösen az első világháború éveiben ütött vissza, amikor az európai

léptékekkel mérve jelentős Monarchia mozgósítható földrajzi és társadalmi potenciálja a kor nagy gyarmatosító és gyarmattartó országai mellett valósággal eltörpült. Így például az 1910-es adatokat alapul véve, a Brit Birodalom gyarmatai 351 millió lelket számláltak, Franciaországé közel 40 milliót, s ez adat az Európában csekély súlyú Hollandia esetében elérte a 39 milliót, míg Belgiumnál 19 millió főre rúgott.²⁶ A gyarmatosítástól való elzárkózás problémaköre túlságosan nagy jelentőségű ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyhassuk az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai viszonyainak tárgyalásakor. Jóllehet a kérdéskörnek eddig különösebb szakirodalmát nem találtuk, de annyi már most elmondható, hogy a társadalom körében a századforduló éveiben rendszeresen felmerült a dualista állam gyarmatosító szándékának lehetősége,²⁷ sőt az ötlet Magyarországon is megjelent.²⁸ A Monarchia vezetésének merevsége a tengerentúli terjeszkedéssel szemben azért is nehezen érthető, mert a korábbi századokban történtek kísérletek erre. A kérdéskör eléggé töredékes, osztrák szakirodalma a Habsburg terjeszkedéssel kapcsolatban a távoli világrészekben négy történelmi eseményt és jelenséget szokott hangsúlyozni.²⁹ Először azt, hogy a 16–17. században a Habsburg-ház spanyol ága jelentős gyarmatbirodalmat épített ki. Másodszor arra hivatkozik, hogy Mária Terézia uralkodása alatt a birodalom *Wilhelm Bolts* vezetésével expedíciót küldött az indiai vizekre, és az ottani szigetvilágban igyekezett a lábát megvetni. Harmadszor és negyedszer pedig két latin-amerikai vállalkozást találunk a szakirodalom lapjain: *Habsburg Leopoldina* brazíliai, valamint *Habsburg Miksa* mexikói vállalkozását. Leopoldina a bécsi uralkodó leányaként a portugál trónörökös felesége lett és a napóleoni háborúk időszakában került Brazíliába, az ottani gyarmatokra menekült portugál udvarral. A háborúkat követően férjét *I. Pedroként* brazil császárrá koronázták, s a Habsburgok családtörténete ki szokta emelni, hogy a latin-amerikai birodalom kiépítésében a feleségre, Leopoldinára jelentős szerep hárult. Leopoldina korai halálával, majd I. Pedro lemondásával a császári trónról a brazíliai terjeszkedés lehetősége füstbe ment.³⁰ A másik esetben Habsburg Miksa – Ferenc József császár öccse – a francia diplomácia és katonai erő segítségével jutott 1864-ben Mexikóba, ahol császárrá koronázták. A zavaros közép-amerikai viszonyok között hamarosan polgárháború tört ki, és az ottani Habsburg uralkodó a köztársaságiak fogságába esett, akik 1867-ben kivégezték.³¹ A császár halálával befejeződött a mexikói kaland is.

Ám geopolitikai szempontból Miksa halála a birodalmi politika földrajzi irányváltásának is egyik jele. A politikatörténeti szakirodalom rendszeresen visszatérő megállapítása, hogy a Habsburg-birodalom, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai orientációjának irányváltása a kiegyezést megelőző porosz–osztrák, valamint az azt követő francia–porosz háborúhoz köthető, mert ekkor dőlt el, hogy a német egyesítés nem Habsburg vezetéssel történik meg, s mert az ekkor megszületett új német birodalommal – mint hatalmi centrummal – a dunai monarchia a nyugati (német) politikában nem tudta és nem is akarta felvenni a versenyt.³² Ám a fenti események között megmutatkozik egy, akkor már évszázadok óta tartó geopolitikai folyamat is: a mindenkor Habsburg-birodalom kelet felé tolódása, valamint a Balkán irányába fordulása, amelyek közül a 19. század hatvanas éveinek végén történt események az előbbinek befejeződését, az utóbbinak pedig kezdetét jelentették.

A Habsburg-birodalom sok évszázados történetének van földrajzi históriája is, amely legegyszerűbben a mindenkor Habsburg-birtokok területi elhelyezkedésével és változásaival írható le.³³ A Habsburg család ősi birtoka – *Habichtsburg* vára – a svájci *Aargau* kantonban található, innen indult a fent említett geopolitikai folyamat.³⁴ A 13–14. században még viszonylag jelentéktelen uralkodóház közép-európai birtokkal rendelkezett, s a nagy változás a 15–16. század fordulóján történt, amikor a spanyol trón megszerzésével – jóllehet a család spanyol és osztrák ága különvált – egyrészt hatalmas tengeren túli birtokok-

hoz, másrészt jelentős európai területekhez jutott. S e tekintetben a nyugati orientációjú spanyol ág – Portugália és Spanyolország, Németalföld, Burgundia, Nápolyi Királyság, Szárd Királyság, Szicília – mellett az osztrák ág csekélyebb súlyú volt. A spanyol trón elvesztésével került át a súlypont a Habsburg birtokok keleti oldalára, és a 18. század második felében már egyértelműen kimutatható a Közép-Európa keleti felére történő áthelyeződés, amit a 18. század végén az Osztrák Németalföld elvesztése fejez be. A 19. század folyamán tovább tart a keletre tolódás: az itáliai tartományok fokozatos csatlakozása az egyesülő Olaszországhoz jelenti a folyamat következő állomását. Beszédes tény, hogy a Monarchia államát jellemző egyik markáns geopolitikai folyamat, az úgynevezett területi kiegyenlítődés is a kelet felé forduláshoz köthető. Ennek elméleti lényege, hogy ha valamely birodalom egy erősebb ellenféllel szemben területi veszteséget szenved, akkor másik irányban, egy másik állammal szemben nagyjából ugyanakkora terület megszerzésével kárpótolja magát. Ennek a geopolitikai szakirodalom szerint mintapéldája a dunai Habsburg-birodalom: a 19. század közepén elvesztett itáliai tartományokat Bosznia-Hercegovina két évtizeddel későbbi okkupációja ellensúlyozza.³⁵ A keleti irányú eltolódást jelzi az is, hogy a birodalom északkeleti határai mentén – Lengyelország felosztásakor – akkor szerez *geográfiai glaci*, Galícia bekebelezésével, amikor Európa nyugati feléről végleg kiszorul. Galícia és Bosznia-Hercegovina glaciaként majd az első világháború idején hozza meg hasznát, mert birtoklásuk tette lehetővé, hogy a nagy összezsapás folyamán a keleti és déli fronton – néhány kivételtől eltekintve – a küzdelmet Magyarország határain kívül lehetett tartani. Bosznia és Hercegovina birtoklása pedig kedvező módon változtatta meg a Monarchia alakját: jelentősen rövidítette a déli határvonalát.³⁶

A Habsburg-birodalom kelet felé, pontosabban a Balkán felé fordulása fenti geopolitikai folyamata azonban nem egyedüli jelenség volt, hanem párhuzamosan zajlott azzal a szintén több évszázados processussal, amelyet a geopolitika nagy alakja, *Rudolf Kjellén* a *történelmi oldal* vándorlásának nevezett.³⁷ A terminus technicus főleg a német szakirodalomban több formában honosodott meg (*Stirnseite*, *Schicksalsseite*, *Historische Seite*), s lényege, hogy minden országnak van egy vagy több olyan földrajzi oldala, ahol a legfontosabb események történnek. Ebbe az irányba tekint az adott történelmi pillanatban a társadalom, míg a másik, az úgynevezett hátsó oldal a csendesebb, események nélkülibb. E tétel alapján fogalmazza meg a geopolitika, hogy az európai kontinens történelmi oldala jelentős irányváltáson ment át. Amerika felfedezéséig a földrész történelmi oldala a Földközi-tengerre nézett, és az Atlanti-óceán partvidéke a hátsó oldal volt. A 16. század végén Amerika felfedezésével történt a nagy változás, amennyiben a két oldal viszonylag rövid idő alatt helyet cserélt. Az atlanti partvidék lett a történelmi, míg a földközi-tengeri a hátsó oldal. Mi köze mindennek a Habsburg-birodalom keletre tolódásához? Leginkább annyi, hogy ez utóbbi éppen ellentétes folyamat volt Európa fő geopolitikai fejlődési tendenciájával. Amerika felfedezésekor – a spanyol ág virágkorában – a Habsburg-birodalom történelmi oldala egybe esett a kontinensével, ám a későbbi századokban éppen abban az irányba fordult, ami az európai hátsó oldal volt, s történt mindez azokban az évszázadokban, amikor más nemzetek – még a nemzetállamok kialakulásában megkésett hatalmak is – egyre inkább nyugat felé fordultak. Ennek az ellentétes tendenciának is köszönhetjük az osztrák–magyar gyarmatosítás elmaradását, valamint a Monarchia geopolitikai nehézségeinek sorát.

Ám a keleti, pontosabban balkáni orientációnak volt még egy súlyos geopolitikai következménye: a geopolitikai erők lekötése. Ez ismét kapcsolatban áll a történelmi oldal áthelyeződésével, ami éppen egyidőben történik a Balkán-félsziget nemzetállamainak kialakulásával.³⁸ Amikor a 19. század első felében a Habsburg-birodalom végleg közép-európai hatalom lesz, a tőle délre elterülő térségben még a meggyengült török hatalom reg-

nált. Ám e kép fokozatosan változott, Görögország, Románia, Szerbia, Bulgária, Montenegró, Albánia függetlenségének kiharcolása nemcsak azt jelentette, hogy a Török Birodalom a Boszporusz partvidékére szorult vissza, hanem súlyos következménye volt – a Monarchia szempontjából – az is, hogy feldarabolódott, s bizonyos fokú hatalmi vákuum jött létre. Mindemellett az új nemzetállamoknak ugyanúgy voltak – regionális léptékű – geopolitikai, geostratégiai törekvései, mint bármely nagyhatalomnak. A tengeri kijárók – lehetőleg több irányban történő – elérése, a kedvező határok kiharcolása, a nemzet egyetlen átlamban történő egyesítése, hogy csak néhányat említsünk, a 19. század második felében állandósulónak tűnő konfliktusokhoz vezetett a térségben, és e törekvéseket gyakorta módosította, egyenesen determinálta a más európai hatalmak – elsősorban Németország, Oroszország, Anglia, Olaszország, Osztrák–Magyar Monarchia – olykor bonyolult s szinte átláthatatlan érdek- és geopolitikai törekvési rendszere. A Monarchia szempontjából mindennek az lett a eredménye, hogy egy rendkívül összetett, az érdekek szövevényével behálózott térségben kellett kül- és geopolitikai akaratát érvényesítenie, ám az itteni bonyolult viszonyrendszerben történő felülemelkedésre, elsősorban a többi európai hatalom ellenében nem volt elég ereje.

Mindennek ellenére az Osztrák–Magyar Monarchia létét az első világháború végéig nem fenyegette komoly veszély,³⁹ jóllehet a nagy küzdelemre való felkészülés, valamint a hadműveletek újabb, ezúttal mély geostratégiai problémákat hoztak a felszínre. Ezek szinte mindegyike a Monarchia és a központi hatalmak centrális földrajzi elhelyezkedéséből eredt, s legfontosabb folyománya az volt: már a békeévekben folytatott tervezéskor azzal kellett számolnia a bécsi katonai vezetésnek, hogy több fronton kell majd háborúznia. Ehhez igazodott a Monarchia első hadműveletekre vonatkozó elképzelése is, amely a szerb és az orosz erők elleni fellépéssel számolt, tervezési szempontból megalapozott volt, és ma már azt is kijelenthetjük róla: a modern hadelméletben a *mögöttes ülés* néven ismert teórián alapult.⁴⁰

A hadműveleti kérdések – geopolitikai, geostratégiai szempontból – jóval túlmutattak az Osztrák–Magyar Monarchia államhatárain, valójában a központi hatalmak egészének helyzetével kapcsolódtak össze. Ebben a tekintetben két tényezőt kell kiemelniünk: a *földrajzi bekerítettség* helyzetét, valamint az úgynevezett „*ferde tengely*” kérdését. Az előbbi esetében a világtörténelem állandó jelenségéről van szó, ennek lényege – az első világháború időszakára kivetítve –, hogy a központi hatalmak arra kényszerültek: a több ellenféllel szemben viselt küzdelmen túl több földrajzi irányban is egyidőben folytassanak hadműveleteket.⁴¹ Ez a Monarchia helyzetét annyiban érintette, hogy – a főbb ellenfeleket tekintve – Szerbia, Oroszország, Románia és Olaszország ellen is frontot kellett nyitnia. Katonaföldrajzi szempontból pedig csak az mentette meg a katasztrofális hadműveleti összeomlástól, hogy a különböző hadszíntereken nem ugyanabban időpontban, hanem bizonyos ütemezéssel kellett felvennie a küzdelmet.

A centrális fekvésből eredt a központi hatalmak másik geostratégiai jelensége, a „*közép-európai-előázsiai ferde tengely*” (mitteleuropäisch–vorderasiatische Schrägachse) kérdése. Az Arthur Dix nevéhez kötődő felismerés szerint az első világháború hadműveletei nagy általánosságban egy képzeletbeli tengelyre merőlegesen zajlottak, s e tengely *Helgoland, Bécs, Budapest, Boszporusz* érintésével húzódott *Baszráig* (a *Perzsa-öböl*ig).⁴² E tengely mentén húzódott kelet-nyugati irányban a központi hatalmak viszonylag széles zónája, és a háborút az antant hatalmak akkor nyerték meg, amikor e sávot át tudták törni.⁴³ A geopolitikai szakirodalom szerint ez tett pontot az első világháború végére.

Mindezzel azt akartuk mondani, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia minden más kedvező tényezője mellett hátrányos geostratégiai és geopolitikai helyzetben kényszerült részt venni az első világháborúban, de mint tudjuk, ennek ellenére a különböző hadszíntereken

mégis megállta helyét. A katonai vereség valódi oka az antanthatalmakhoz viszonyított gyengébb társadalmi potenciálja volt, de széthullásához nem ez vezetett. A valódi ok az a nemzetiségi konfliktushalmaz volt, amelyet a Monarchia a béke évtizedeiben még féken tudott tartani, s amelyet a későbbi győztes hatalmak gerjesztettek szétfeszítő erővé. E ponton ütött vissza a tanulmányunk előző részében már leírt jelenség: a Monarchia társadalmi, gazdasági viszonyai miatt nem tudta teljesen kihasználni geográfiai potenciálját. Széthullásához is ez vezetett, mert: ahhoz túl erős volt, hogy pusztán katonai eszközökkel le lehessen győzni, ám arra mégsem volt elég ereje, hogy a háborús kimerülés után a belőle saját nemzetállamaikba kívánczozó etnikumokat egyetlen birodalomban tartsa meg. Vagyis széthullásával igazolódott az a geopolitikai alaptétel, hogy egy ilyen soknemzetiségű birodalom csak addig állhat fenn, ameddig a benne élő népek akarata szét nem feszíti.

Jegyzetek

- ¹ Az új típusú, regionalista megközelítésre lásd például: *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. (Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest.) című könyvének „Az Osztrák–Magyar Monarchia strukturális jellemzői” című fejezetét, 10–40. old.
- ² *Hajdú Zoltán*: Az Osztrák–Magyar Monarchia Európában a 19–20. század fordulóján. In: *Beluszky Pál* (szerk.) (2005): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 41–69. old.
- ³ Révai Nagy Lexikona, Az ismeretek enciklopédiája, XIV. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest. 1916. 888. old.
- ⁴ *Sonklar, Karl*: Hegy- és vízrajzi leírás. In: *Habsburg Rudolf* (szerk.) (1887): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen I. Bevezető kötet. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 22. old.
- ⁵ Révai Nagy Lexikona, XIV. kötet. 888. old.
- ⁶ A korabeli szakirodalom az elnevezések tekintetében nem egységes, amennyiben az Osztrák–Magyar Monarchiát alkotó államok, országok és területek esetében különböző fogalmakkal él: *Sonklar, K.* i. m. 21–23. old.; *Csuday Jenő* (1881): Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajza. Seiler Henrik. Szombathely. 4. és 70–71. old.; *Pisztóry Mór* (1884): Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája. Stampel Károly. Pozsony–Budapest. 123–125. old. Újabb pontos meghatározást ad Zachar József két szócikkben – Ausztria, Osztrák–Magyar Monarchia – in: *Szijj Jolán* (főszerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 49–50. és 523. old.
- ⁷ *Sonklar, K.*: i. m. uo.; *Zachar József*: i. m. uo.
- ⁸ *Kennedy, Paul* (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó, Budapest. 195. old.; *Julier Ferenc* (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 10. old.; *Galántai József* (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 170. old.; *Czékus Zoltán* (1930): Az 1914–18. évi világháború összefoglaló történelme. Stádium Sajtóvállalat, Budapest. 66–67. old.
- ⁹ *Kennedy, Paul*: i. m. 259. old.
- ¹⁰ *Csonkaréti Károly* (1984): A császári és királyi haditengerészet és a Magyar Királyság. Hadtörténelmi Közlemények. (31. évf.), 2. sz. 203–255. old.
- ¹¹ *Nagy Miklós Mihály* (2003): Boldog békeidők haditengerészei. A k.u.k. hadiflotta utazástörténete. Kornétás Kiadó, Budapest. 32–56. és 407–412. old.; *Mayer, Horst Friedrich–Winkler, Dieter* (1998): Rot-Weiss-Rote Weltreisen: Expeditionen der k. k. Marine. Verlag Holzhausen. Wien. 33–109. old., 134–172. old.
- ¹² *Ratzel, Friedrich* (1887): A Föld és az ember, Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 332–359. old.; *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg* (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes. Gotha. 15–30. old. (10–16. térkép); *Vogel, Walther* (1924): Rhein und Donau als Staatenbilder I–II. Zeitschrift für Geopolitik. (1. évf.) 2. sz. 63–73. old. és 3. sz. 135–147. old.

- ¹³ Ratzel, F.: i. m. 345. old. (Simonyi Jenő fordítása)
- ¹⁴ Cholnoky Jenő (1936): A Föld és élete, Világrészek, országok, emberek I. Franklin-Társulat. Budapest. 121. old.; Haushofer, Karl (1939): Grenzen, In ihrer geopolitischen und politischen Bedeutung. Kurt Vowinckel Verlag, Heidelberg–Berlin–Magdeburg. (Második kiadás) 141. old.
- ¹⁵ Cholnoky J.: i. m. uo.
- ¹⁶ Prinz Gyula: Magyar földrajz, Az államföldrajzi kép. in. Cholnoky Jenő et al.: Magyar föld, magyar faj III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. é. n. 336. old.
- ¹⁷ Prinz Gyula gondolatmenetében vitába szállt a Duna összekötő szerepét hangsúlyozó nézetekkel s a Cseh-, valamint a Kárpát-medence államföldrajzi összekapcsolódását egyéb etnikai, földrajzi tényezőkhez is kötötte. Fent idézett műve 336–337. oldalán mindezt így fogalmazta meg: „...Ezzel szemben áll az a tény, hogy a Duna forgalmi jelentősége csak a XIX. század közepén néhány évtizedig volt igazán nagy, de főként az, hogy egy útvonalra felfűzött több államföldrajzi egység ugyancsak kevés szilárdságot mutat. Két vagy több államföldrajzi terület egységes beolvadása állandó jelenség, de az egybeolvadásnak is megvannak földrajzi feltételei. Magyarország és Csehország kézfogása a Duna-Morva völgyégsorozaton igen természetes folyamat lehet bizonyos beérési állapotban, s ekkor a dualisztikus államterület súlypontja a két törzsterület összekapcsoló kapujára kerül (Wien-Pozsony). A német vezérletnek azonban csak addig volt jogosultsága, míg Magyarországgal kezefogó állam a Németbirodalom [sic!] volt, mely Csehországot testébe beolvasztotta, tehát Csehország testén keresztül. Amint a Habsburg-birodalom kivált a nagynémet államtestből, megszűnt német lenni, megszűnt természeti fejlődésű lenni, hanem egyszerűen gazdasági államiség lett...”
- ¹⁸ Mendöl Tibor (1963): Általános településföldrajz. Akadémia Kiadó. Budapest. 473. old.
- ¹⁹ A modern katonaföldrajz eddig nem foglalkozott mélyrehatóan az Osztrák–Magyar Monarchia kérdéseivel. A témára vonatkozóan eddig két figyelemreméltó írást találtunk; Asbóth Lajos (1866): Az ausztriai birodalom területe hadászati tekintetből I–III. Hazánk s a Külföld. (3. évf.) 26. sz. 411–412. old., 27. sz. 427–430. old., 28. sz. 437–439. old.; Tóth Zoltán (1917): Az államterület biztonsága. Földrajzi Közlemények. (45. évf.) 7–8. sz. 311–361. old. Asbóth írása elsősorban hadművészeti és leíró szemléletű ismeretterjesztő feldolgozás, míg Tóth tanulmánya had- és katonaföldrajz-elméleti fejtegetéseken alapuló, az első világháború aktuális kérdéseit is érintő, főleg Magyarország viszonyaira összpontosító tudományos igényű alkotás.
- ²⁰ A határok politikai- és katonaföldrajzi kérdésköréről – Haushofer már idézett munkáján túl – lásd: hegységvédelem tekintetében Clausewitz, Carl von (1962): A háborúról II. Zrínyi Kiadó. Budapest. 196–216. old., valamint egyéb vonatkozásban Baumgartner, Franz (1941): Grenzsetzungskunde. Zeitschrift für Geopolitik. (18. évf.) 10. sz. 562–574. old., Sieger, Robert (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. Zeitschrift für Geopolitik. (2. évf.) 9. sz. 661–671. old.
- ²¹ A cseh, morva, sziléziai, galíciai, bukovinai és a Kárpátokban húzódó, valamint a dalmáciai, bosznia-hercegovinai határok tekintetében, ennek térképi ábrázolása: Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz. Szent István Társulat – Püski Kiadó. Budapest. (Második kiadás) 400–401. old.
- ²² Kennedy, Paul: i. m. 206–209. old.; Julier Ferenc: i. m. 10–12. old.; Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 5–10. old.; Galántai József (1985): A Habsburg-monarchia alkonya, Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 161–222. old.
- ²³ Gulyás László (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168–188. old.
- ²⁴ Kennedy, Paul: i. m. 209. old.
- ²⁵ Diószegi István: i. m. 23. old.
- ²⁶ Révai Nagy Lexikona, IX. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. Budapest. 1913. 134–135. old.
- ²⁷ Ragg, Manfred (1911): Oesterreich-Ungarn als Kolonialmacht. Verlag für Literatur, Kunst und Musik. Leipzig.; Wessely, Leo (1918): Eine kolonie für Österreich-Ungarn. Strache Kunst- und Verlagsanstalt. Wandsdorf.
- ²⁸ Ismereteink szerint az egyébként meg nem valósult magyar gyarmatosítási törekvések történetét

- eddig még nem dolgozta fel történetírásunk. Ám a jelenség ettől még létezett. Példaként említjük a magyar utazástörténetben Szulejmán ibn Inger Abdullah néven is ismert Inger Károlyt, aki a Monarchia évtizedeiben járt Afrikában, és azzal a javaslattal tért haza, hogy Szomália térségét kellene gyarmatosítanunk. Élményeit és elképzeléseit önálló kötetben tette közzé: Magyarország gyarmata Szomáliföldön, Hivatalos és eredeti levelezések címmel, Grill Károly kiadójánál, Budapest, 1904-ben. Róla lásd *Tardy Lajos* (1979): Régi hírünk a világban. Gondolat. Budapest. 277–282. old., valamint Krizsán László: Inger Károly. in. Balázs Dénes (szerk.): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 1993. 168. old.
- ²⁹ *Wallisch, Friedrich* (1959): Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten. Verlag Styria. Graz-Wien-Köln. (Második kiadás) 13–126. old.; *Randa, Alexander* (1966): Österreich in Übersee. Verlag Herold. Wien-München. 11–38. és 73–117. old.
- ³⁰ *Hamann, Brigitte* (1990): Habsburg lexikon. Új Génius Kiadó. Budapest. 239–241. old.
- ³¹ *Randa, Alexander*: i. m. 107–117. old.
- ³² *Diószegi István*: i. m. 11–21. old.
- ³³ Jelenlegi ismereteink szerint az uralkodó családok birtokai mint geopolitikai jelenségek kérdését eddig elhanyagolta a szakirodalom. Rövid összefoglalást találtunk; Haack, Hermann és Schmidt, Max Georg: i. m. 60–61. old., de itt a szerzők a Habsburg-kérdéssel nem foglalkoztak. A Habsburg-birodalom területi változását lásd: *Gonda Imre–Niederhauser Emil* (1977): A Habsburgok, Egy európai jelenség. Gondolat. Budapest, térképmellékletek a 40–41., a 216–217. oldal között, valamint a 120–121. oldalon. Ezen túl jó térképi megjelenítést találunk: Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 33., 40., 51. old.
- ³⁴ *Tietze, Wolf* (szerk.) (1968): Westermann Lexikon der Geographie I. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 551. old.; *Zsidi Vilmos* (szerk.) (1995): Történelmi földrajzi kislexikon. TALENTUM Oktatási Stúdió Bt. Budapest. 63. old.
- ³⁵ *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg*: i. m. 51–53. old., 27. térk.
- ³⁶ *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg*: i. m. 41. old., 21. térk.
- ³⁷ *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg*: i. m. 53–55. old., 28. térk.
- ³⁸ *Diószegi István*: i. m. 22–133. old.; *Palotás Emil* (1982): Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881. Akadémiai Kiadó, Budapest.; *Bencze László* (1987): Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémia Kiadó, Budapest; *Kocsis Károly* (szerk.) (2005): Délkelet-Európa térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet-Kossuth Kiadó. Budapest.
- ³⁹ Az antant hadicéljainak alakulásáról lásd *Gulyás László* (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő. 69–71. old.
- ⁴⁰ *Julier Ferenc*: i. m. 14–18. old.; *Perjés Géza* (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 136–142. old.; *Uő*: Clausewitz. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 1983. 97–108. old.; *Galántai József*: Az első világháború. 170–173. old.
- ⁴¹ *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg*: i. m. 42–45. old., 22–23. térk.
- ⁴² *Haack, Hermann–Schmidt, Max Georg*: i. m. 48–49. old., 25. térk.
- ⁴³ Ez az első világháború hivatalosan vett ideje alatt nem történt meg, hanem a központi hatalmak társadalmi-katonai összeomlását permanensen követő kisebb konfliktusokban következett be. Ilyen volt például a magyarországi honvédő háború 1918–1919-ben, amely – egyebek mellett – a román csapatok budapesti bevonulásával végződött.